

Magunk revíziója

Csoóri Sándor esszéiről

Csoóri Sándor nosztalgikus visszatekintéssel indítja *Készülődés a számadásra* című könyvét, régi zámolai nyarakra, pápai diákévekre emlékezik, s a kötet címe, illetve a Hatvani Dániellel folytatott izgalmas beszélgetése is a számadásra utal, gondolatai, éppen legfontosabb gondolatai mindazonáltal a jelenben érvényes felismeréseket készítenek elő. Felismeréseket, amelyekből napjaink gazdasági és politikai reformokra törekvő értelmiségének eszmélkedése táplálkozik. Következtetései, amelyek az ország történelmi közelmúltjának, jelen helyzetének és jövőendő tennivalóinak szigorúan kritikai vizsgálatából származnak, természetesen csupán kezdetei lehetnek valaminek: a módszeresebb reformgondolkodásnak, a hatékonyabb cselekvésnek, éppen ezért nem mindenki által elfogadott igazságok, inkább viták és eszmecserek gondolati gyújtópontjai. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy Csoóri az elmúlt tíz esztendőben több, azóta közkeletűvé vált felismerésnek adott hangot. Pontosabban mások is birtokában voltak hasonló ismereteknek, mások is eljutottak a megfelelő következtetésekig, csak éppen nem beszéltek róluk a nyilvánosság előtt; beérték azzal, hogy baráti társaságokban, szűkebb munkahelyi közösségekben vessék össze tapasztalataikat és megfontolásait. Van Csoórinak egy személyes mozzanatokban is gazdag esszéje, *Egy nomád értelmiségi* a címe, 1978 őszén született, nyilvánosságra hozatala elé akkor áthághatatlanak tetsző akadályok tornyosultak. Most természetes módon kapott helyet a kötetben, mint a hazai reformgondolkodás egyik igen fontos dokumentuma: felismerhetjük benne azokat a gondolatokat, amelyekről manapság beszélünk és vitatkozunk.

Mindenekelőtt az ilyen beszélgetéseket és vitákat sürgeti, azt, hogy mondjuk ki nyíltan, amit gondolunk, vállaljuk nézeteinket és kételyeinket, küzdjük ki számukra a nyilvánosságot, hiszen életképes reformok csak az autonóm közélet és a nyilvános politika körülményei között jöhetnek létre. Csoóri legsúlyosabb és legelgondolkoztatóbb reformjavaslata talán éppen erre irányul: az értelmiség önvizsgálatára és az értelmiségi magatartás moráljának újrafogalmazására, hogy Makkai Sándor kifejezésével éljek: „magunk revíziójára”, amely saját lehetőségeink és tennivalóink kritikus átgondolását követeli meg, egyszerre „civil kurázsit” és önismeretet. Csoóri amellet érvel, hogy a gondolkodó elmék ne érzék be féligazságokkal, félmegoldásokkal, a felelősségnek azzal az el- és áthárításával, amelyet az öncenzúra és az önkorlátozás okoz. Előző tanulmánygyűjteményének, *A félig bevallott életnek* a címadó írásában a következőket jegyezte fel: „valami babonás belátásból megszoktuk, hogy mindig *kevesebbet* mondjunk annál, amit érzünk, tudunk, gondolunk; kevesebbet a mindenkori valóságnál, mert ha csak egy fél szóval is többet mondunk a megengedettnél, veszélybe sodorjuk a lehetségest. A lehetséges jót, a közepesen elégségest, amely talán még gyarapítható is lehet. (...) És ebből a szokásból mára történelem lett. A félig elmondott igazságokból kielégületlenség, rossz közérzet, erkölcsi elbizonytalanodás.” Ez az értelmiségi önbírálat kap hangot most a Hatvani Dániellel folytatott beszélgetésben is: „Az értelmiség zöme: a meghátrálás szakembere lett. Pontosán tudja, sőt baráti találkozókön, italozás közben el is mondja, mi a véleménye a közállapotokról: a fásult demokrácia, a lukacsos liberalizmus távlatairól, de a nyilvános tanúskodás elől visszahátrál.” Felelős ezért a politika, amely az értelmiségtől általában jóváhagyást és igazolást kívánt, nem bírálatot, kívánt nem független és következetes

bírálatot. De felelős az értelmiség is, amely beírta a kiosztott szereppel, s ha látta is a bajt, megszélesítette, elfogadhatóvá és „szalonképessé” tette a látleletet. Mostanában derül ki, hogy számos korábbi intézkedés hibás gazdaság- vagy társadalompolitikai stratégiára épült, s annak idején ezeket az intézkedéseket vagy stratégiákat nem kísérte eléggé átgondolt és következetes kritika, amely a kellő időben érvényesítést emelt volna a téves vagy kockázatos döntésekkel szemben. Ahogy a „nomád értelmiségiről” írott beszámoló mondja: „A politika bűne az, hogy mindent megígérve leszoktatott bennünket a gondolkodásról, s arról, hogy érvényt szerezzünk a gondolatnak. A miénk pedig az, hogy ez ellen akkor se lázadtunk föl, amikor már a kettős veszteség is nyilvánvalóvá vált: a politikáé és az értelmiségé is.”

Az értelmiség, mármint az a társadalmi réteg, amelynek a köz- és szakmai életben a józan értelem kritikai erejét, valamint szaktudásából eredő elemzőképességet kellett volna képviselnie, gyakran beírta a jólértesültséggel, a félig-beavatottság vigaszával, s lemondott arról az autonómiáról, amelyet éppen a társadalom szellemi és morális épségének védelmében meg kellett volna őriznie. Kiderült, fontos feladatok maradtak így elvégzetlenül. Hosszú időn keresztül alig vetett számot valaki az ország közelmúltjával: „Korszakok múltak el tudatosításuk nélkül.” Mind több kollektív frusztrációt okoztak a nemzeti létnek azok a torzulásai, amelyekről a politika egyszerűen nem vett tudomást: „A sokáig használaton kívülre helyezett sorskérdésekről egyszer csak kiderült, hogy léteznek. Kiderült, hogy amit romantikus és nacionalista tajtéknak véltünk bennünk, az se feltétlenül az, de újragondolandó gond.” És ahogy mostanában a saját bőrünkön érezzük, a gazdasági ökonómia is elakadt, az általános jólét ígérete pusztán szó maradt, a sokáig magasztalt ökonómiai biztonság helyett lassanként feltárulnak egy gazdasági válság szakadécai. Csoóri messzehangzón figyelmeztet minderre, nem most, egy évtizede. És figyelmeztetett arra, hogy az erkölcsi és kulturális értékek felbomlását nem ellensúlyozhatja a viszonylagos anyagi stabilitás. A *panaszos hangról* című, ugyancsak korábbi írásában olvasható: „A mai kormányzatnak láthatóan és elsődlegesen gazdasági céljai vannak. Azt hiszi, hogy a gazdasági eredmények majd maguktól értetődően átváltoznak nemzeti értékekké. Nem változnak át! Sőt az is megtörténhet, hogy az ismerős példázat érvényesül a mi esetünkben: a szépen fölépített házban rossz közérzettel ülünk, esszük a hideg málnakrémet, és hallgatjuk a meddőségünkről szóló híradásokat.” A gazdaságépítésben kétségteletlenül voltak látványos sikerek, s ezek nyomán sokan azt hirdették, hogy az egyetlen nemzeti politika a jó gazdaságpolitika. Most, hogy előtűnnek az ésszerűtlen gazdaságépítési stratégia tévedései és mulasztásai, még feltűnőbb az összefogó közösségi erők gyengesége, az erkölcsi értékek válsága, az identitástudat zavara. Az ország biztosabb morális és szellemi állapotában talán jobban lehetne védekezni a gazdasági válság ártaival szemben.

Csoóri a széles körű és hatékony reformok híve, s ahogy eddig is mondtam, mindenekelőtt az értelmiséget kívánja a reformgondolkodás befogadására és képviselésére, ha kell, a reformok érdekében folytatott eszmei-szellemi küzdelemre felkészíteni, mozgósítani. Ennek a vállalkozásnak a jegyében, én legalábbis így látom, három fontosabb javaslata van. Az első a hagyományokat érinti, a magyar reformgondolkodás hagyományait, amelyeknek életre keltése valóban nélkülözhetetlen annak érdekében, hogy a magyar értelmiség a reformok felelős gazdájának tudja magát. Hivatkozik ő a tizenkilencedik század reformgondolkodóira és -politikusaiba, mindenekelőtt Széchenyi Istvánra, mindazonáltal nagyon is érthető, hogy a magyar reform közvetlen gondolati előzményeit a harmincas évek, illetve a koalíciós korszak népi irodalmában és mozgalmában: Németh Lászlónál, Illyés Gyulánál és Bibó Istvánnál találja meg. Az ő gondolataik nyomán ismeri fel a szocialista ideológia és politika maradványainak azt az alternatíváját, amely nem kíván lemondani a szociális tekintetben biztonságot kínáló közösségi társadalom távlatairól, s az értelmiségre, a minőségi gondolkodásra és munkára bízva a nagy közös célok szolgálatát.

Csupán egyetlen idézetet: „Negyven évvel a háború után, az új társadalmi és a politikai rendszer megszaporodó úttörő lépései előtt tipródva, ma már világosan láthatjuk, hogy a -harcias kontraszelekció- folyamatát elindító mozgalmi és hatalmi erők Németh László minőségesszméiben saját ellenfelükre ismerhettek. Erkölcsi nemességet emlegetni akkor, amikor koholt perek tombolnak? Vagy az értelmiségi elit történelmi szerepét, amikor épp zúzzák szét? Ugye még utólag is hajmeresztő, de most, harmincöt évvel később, a lezúllott és megbukott kontraszelekciós folyamat végelgyengülése idején egyre nyilvánvalóbb, hogy talpon maradásunkhoz egyetlen kapaszkodónk csak valamiféle minőségi eszmény kikovácsolása lehet.” Magam is úgy gondolom, hogy Németh, Illyés és Bibó nézetei között igen sok olyan eszmét találunk, amely elősegítheti a reformfolyamatok teljesebb kibontakozását, de minthogy ismerem azt a pluralizmus igényeire érzékeny nyitottságot is, amellyel Csoóri a magyarság nagy közös kérdéseiről gondolkodik, örömmel látnám, ha ez a hagyománykeresés az eddigieknél is következetesebben egészülne ki a huszadik századi reformgondolkodás más tradícióival, így a Huszadik Század vagy a „nyugatosság”, például Jászi Oszkár vagy Babits Mihály eszmei örökségével.

Második javaslata a reformfolyamatok „alulról” történő szervezésének és előmozdításának ügyét érinti. Csoóri jól látja, hogy a magyar társadalom szétesett társadalom, amelynek közéleti viszonyai időnként a teljes szellemi felbomlás tüneteit mutatják. E bomlással, értékvesztéssel és identitászavarral szemben a társadalomban képződő szellemi és erkölcsi szigeteket szeretné szembeállítani. Azokat a kisközösségeket, amelyeknek erős belső kohéziója és hiteles kulturális önazonossága van. Nagy kár, állapítja meg, hogy ezeknek a kisközösségeknek „gyökerét metszették” ezerkilencszáznegyvenöt (pontosabban ezerkilencszáznegyvennyolc) után, „még azoknak is, amelyek idővel képesek lettek volna alkalmazkodni az új politika zordabb éghajlatához is, illetve alkalmazkodásukkal korlátozni a politika szélsőségeit. Gazdakörök, olvasókörök s különféle ifjúsági és felekezeti egyesületek bomlottak föl falun, s a helyettük szerveződő új közösségek nem szilárd talajba kapaszkodtak meg, hanem egy ide-oda hullámzó társadalom futóhomokjába.” Muharay Elemérnek, a népkultúra tudósának és hivatott pedagógusának a példáját idézi, akinek „sehogy se fért a fejébe, hogy mi egy új közösségi társadalmat akarunk fölépíteni — életrevaló kis közösségek nélkül.” Ezeknek a kisközösségeknek a kialakulására most ismét van esély, s az újonnan szerzett tapasztalatok szerint, ahol igazán működő közösségi élet és kultúra található, ott egy-egy ilyen, közös eszményeket követő, baráti szálakkal átszőtt kisközösség dolgozik. Ezek a társadalmi szigetek erősíthetik meg újra a nagyobb emberi közösségek, végső soron a nemzet összetartozástudatát, s lehetnek a reformfolyamatok ösztönzői is.

Végül Csoóri harmadik javaslata a szűkebben értelmezhető „magunk revíziójára” vonatkozik, arra, hogy minden embernek és természetesen minden értelmiséginek először önmagában kell rendet teremtenie, hogy autonóm személyiségként legyen képes előmozdítani a közösségi vállalkozásokat. Németh Lászlóra emlékeztető program ez, az *Emberi színjáték* Boda Zoltánja mondja: „Az ember egy módon használhat a világnak, ha rendbe jön önmagával.” Hivatkozhatnánk persze másokra is, hiszen azok a filozófiai, amelyek szerint a működőképes emberi közösségek csakis szabad emberek társulása révén jöhetnek létre, igen nagy szerepet adnak a személyiség autonómiájának. Csoóri *Csak a láng terjesztheti a lángot* című írásában a romantika bölcselőjére, Herderre hivatkozik, akinek Illyést követve, lám, ő is válaszolni akar: „Herder, a filozófus (. . .) mi mást emel ki a fenyegetettség ellenszeréül, mint az individuális tudatot! Az egyént, aki a fölfegyverzett külvilággal szemben a saját belső világát mindenkor fölfegyverezheti szolidaritással, erkölccsel, új célkitűzésekkel s új fordulatot hozó álommal.” Már ezekből a szavakból is kitetszik, hogy Csoóri nem az individualizmus oly sokat bíralt világképét akarja régi jogaiba visszaállítani, ellenkezőleg, az emberiség nagy közös szellemi értékeinek meghódításában látja az egyéni autonómia zálogát. „Korunkban — mondja — a

tüliparosított lét (...) kialakította a tudat iparosítását. Sok a késztermék a politikában is, a politikai gondolkodásban. Sok a vallásos előjelű félelem. Ahhoz, hogy megszabaduljunk tőlük, föltétlenül közelednünk kell az emberiség szellemi és erkölcsi életének hagyományosabb értékeihez. A lelkiismeret, a munka, a gyönyör, az önfeláldozó ösztön, a zsigerek morzeüzenete a személyiség legbelsőbb tartományából való örökös újdonságok. Ha eddig nem létezett nélkük világ, ezután se létezhet.”

Az emberiség nagy közös szellemi és erkölcsi értékei között tartja számon a költészetet is. Nincsen arra most kellő terem, hogy költészetfelfogásáról beszéljek, különben is megtette ezt korábban igen alaposan Kiss Ferenc. Most csupán arról szólnék, hogy a költészet hogyan függ össze a reformgondolkodással, pontosabban azzal a kifejezőmóddal, ha szakszerű szeretnék lenni, így mondanám: azzal az artikulációval, amelyet a reformok szolgálata megkövetel. Nyilvánvaló, hogy ennek a reformgondolkodásnak el kell utasítania azt a nyelvezetet, azt a beszédmódot, amely a sztálinizmus és a poszt sztálinizmus sajátja volt. Annak az orwelli „newspeak”-nek, amely a sztálinizmus korszakában minden hagyományos nyelvhasználatot maga alá gyűrve hatalomra jutott, nincs semmiféle kapcsolata a valósággal, és természetesen idegen attól a szellemi megújulástól is, amelynek a reformfolyamatokat meg kell alapoznia, e folyamatokkal együtt kell járnia. Csoóri az avantgarde költőtől eltérően nem az ironikus nyelvkritika eszközeivel lép fel a „newspeak” ellen, hanem új közéleti beszédmódot vezet be, pontosabban a hagyományos magyar reformgondolkodás egyik nagy múltú beszédmódját újítja fel. Kifejező formája a publicisztikus mondanivalóval átszőtt, személyes jellegű, költői esszé, nyelvhasználat pedig az a metaforikusan gazdag esszényelv, amely Németh László vagy Illyés Gyula írásaiból ismerős. A nyelv fontosságáról szólván ő maga is Illyésre hivatkozik: „Egy olyan világban, mint amilyen ez a kormányozhatatlan korszak, és egy olyan országban, ahol a fejünk körül kóválygó szavak nagy része homályos, terméketlen, hazug, romlandó, ne felejtjük el, hogy egy olyan nagy írótól, mint Illyés, nemcsak érezni, dönteni, gondolkodni tanulhatunk, de a gondolatokkal együtt: jellemet és nyelvet is. Nyelvet, amely képes arra, hogy halottainkból is föltámasszon bennünket.” Ez a műforma és ez a nyelv legszorosabban összefügg Csoóri imént vázolt „javaslatainak” szellemiségével: a népi mozgalom reformhagyományainak felelevenítésével, a kisközösségek nem elvont humánumával és a személyiség autonómiájával, amelyet éppen a költészet képes érvényre juttatni. Az esszéforma és a költészetel rokon esszényelv a „magunk revíziójának” és a reformgondolkodás szellemének nemcsak az eszköze, hanem a következménye és a támasza is.

Következő számunkból

Boór János: A kozmosz csodája

Fila Béla: Tudomány és gondolkodás Heidegger bölcseletében

Martin Heidegger: Tudomány és eszmélődés

Gennadij Aigi versei és esszéje

Dancs István: A vaslapát vasa (elbeszélés)

Halász Piusz: Keresztény vagyok

Beszélgetés Halász Piusszal